

Hódi Attila (1976) régésztechnikus, az Iseum Savariense segédmuzeológusa. Kutatási területe az Isis-szentély építési fázisainak régészeti vizsgálata. 2002 óta vesz részt a savariai Iseum kutatásában.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Régészeti kutatások a római kori Flavia Solva délnyugati temetőjében (2012/3).

Tóth István „Apuleius Savariensis” című tanulmánya 2001-ben jelent meg a *Savaria* 25/3. kötetében. A szerző cikkében adatokkal támasztotta alá azt, hogy a Kr. u. 2. században Pannoniában az alexandriai kultuszok gyakorlatában semmiben sem tért el a birodalom vallási-szellemi értelemben véve legfejlettebb területeitől. Alapvető állítása szerint az egyiptomi kultuszok pannoniai elterjedését három, időben is elkülöníthető hatás segítette. A provinciában először csak szóróványosan megjelenő beavatottak, majd az 1. század második felében betelepülő itáliai kereskedőcsaládok és libertusaik terjesztették a kultuszt. Végül pedig a 2. században, egy jelentős kelet-balkáni befolyásról beszélhetünk. Ezek a Kr. u. 2. század harmincas-negyvenes éveiben összegződtek a térségben.

Pontosan ebben az időszakban élt az Isis-kultusz tanulmányozása során legtöbbet idézett antik forrás szerzője, a madaurai Apuleius. Közismert tény, hogy Apuleius Isis-hívő volt, sőt Isis és Osiris misztériumaiba is beavatott papként szolgált az istennőt. *Metamorphoses* (*Átváltozások*) című művében erről a vallásról a lehető legtöbb és legrészletesebb információt hagyta az utókorra. Történetének főhőse a „megtévedt” Lucius, aki „duzzadó fiatalságának sikos talaján egy cselédlánnyal kéjelgésbe sikamlott”, de kárát vallotta átkozott kíváncsiságának: számárrá változott. Tengernyi szenvedése után Isis istennő könyörülete által változhatott újra emberré. (Valamennyi *Metamorphoses*-idézetet Révay József fordításában közöljük.)

Tóth István állításának bizonyításához a pannoniai emléksanyagot vizsgálta, s ebből kiindulva kívánt az Apuleius-féle szöveghez eljutni. Jelen írásomban a szerző gondolatiságát követve az azóta rendelkezésre álló újabb információk összefoglalását tűztem ki célul.

2001-ben Sosztarits Ottó vezetésével indult újra a savariai Isis-szentély kutatása. Ennek eredményeképpen Isis savariai otthonáról számos fontos adat látott napvilágot.

Kezdjük a kutatást a régészeti anyag vizsgálatával! Próbáljuk meg ehhez elsősorban a savariai anyagra támaszkodva a *Metamorphoses* kapcsolódó sorait megkeresni. Ha megidézzük Apuleius szellemét, kicsivel talán többet megsejthetünk a római kori Savaria Iseumának mindennapi életéből.

Megtartva a Tóth István-féle hármass felosztást, annak folytatásaként vegyük sorra az emlékeket úgy, hogy a következők három csoportba soroljuk őket:

Apuleius Savariensis II.

Hódi Attila

1. Feliratos emlékek
2. Építészeti és szobrászati emlékek
3. Szertartásokra utaló egyéb tárgyi leletanyag

1. Feliratos emlékek

Savaria Iseumának egyik legfontosabb epigráfiai emléke a szentély homlokzati főfelirata. Korábban mindössze néhány betűnyi maradványa volt ismert. A legújabb kutatások alapján sikerült további betűkkel kiegészíteni a feliratot, melynek jelenleg két értelmezése van.

Az elsőt Mráv Zsoltnak köszönhetjük, aki szerint az épületet a savariaiak jólétéért, Isis Augustának szentelték:

[Isidi Augustae] SAC(rum) / [pro sal(ute) Sava]RIE/[nsium -----]R

A másik, még publikálatlan javaslat a főfelirat szövegét illetően Alföldy Gézától származik. Eszerint az épületet Isis Augustának szentelték oly módon, hogy az elpusztult kultuszépületet a kultusztagok megújították (1. kép).

[Isidi Aug(ustae)] SAC(rum) / [aedem ca]RIE / [confect-(am) restitue]R(unt) / [cultores?]

A kutatás jelenleg mindkét megoldást elfogadhatónak tartja. A fehérmárvány homlokzat feliratának betűi a kontrasztos hatás miatt vörösre voltak festve éppúgy, mint a feliratot keretelő koszorút tartó Victoriát ábrázoló relief egyes részletei.

A feliratos emlékek közé sorolható az a régóta ismert szakrális kőfaragvány, amelyet Tóth Endre kutatásának köszönhetően ma már bizonyosan az Iseumhoz köthetünk. Ez egy Luna Lucifera oltár (2. kép), melyet állíttatója a Fényhozó Holdnak szentelt. Apuleius szájából több, a mai fülnek szokatlanul ékes-szóló jelző hangzik el a Hold fényével kapcsolatban. A történet szerint az ekkor még számár testben élő Lucius éjszaka a tengerparton felriad álmából a Hold fényétől, és az állati testből való szabadulásért a magasságos Hold Istennőhöz fohászkozik. Imájában „Felséges Fényűnek, Ég királynőjének” nevezi őt. Az ezt követő híres éjszakai Isis-jelenés során pedig az istennő ruhájának leírásában is találkozunk a holdfényel: „,...

1. kép. Az Iseum homlozati főfeliratának két lehetséges kiegészítése Mráv Zsolt (a) és Alföldi Géza (b) szerint (Mráv Zsolt és Isztin Gyula munkája)

beszegett szélén és egész felületén tündöklő csillagokkal volt telehintve, amelyeknek kellős közepén a telihold árasztotta lángoló fényét.” A Fényhozó Holdnak szentelt oltár azonosított lelőhelye alapján eredetileg az Isis-szentélyben állhatott. További vizsgálatra érdemesíti ezt a feliratos emléket az, hogy a felső részén több, valamiféle tárgy rögzítésére alkalmas, ólommal kiöntött csaplyuk van. Feltételezhető, hogy szoborbázisként szolgált.

2. Építészeti és szobrászati emlékek

Még 1955 novemberében az Isis-szentély első kiemelt köemlékei között látott napvilágot egy kisméretű márvány szobortörzso Amor és Psyche alakjával (3. kép). Érdekes, hogy még ennek az apró faragványnak is megtalálhatjuk a kapcsolatát az Apuleius-féle autentikus forrással. A XI. fejezetben a főhős így imádkozik a fénylő Holdhoz: „... akár a mennyei Venus vagy, aki az ősidőkben Amor fiad révén a férfit a nővel párosítottad, és az emberiséget kifogyhatatlan ivadékok révén fenntartottad...”. Ennek az imának a valódi üzenete Amor és Psyche szerelmének beteljesülése és szerelmük gyümölcse. A szerelem és a gyermeknemzés tartja fenn az élet örök körforgását. Ebben Amor szerepe különösen fontos, hiszen szerelmet ébresztő nyilaitól még maguk az istenek sincsenek biztonságban.

*Lángja s a fegyvere is mindeneket lebíró,
fél maga Juppiter is, reszketnek az istenek ettől,
borzad a sok folyam és Styx komor árnya velük.*
(Révay József fordítása)

2. kép. Szakrális felirat Luna Luciferának szentelve (Ortolf Harl felvétele)

nyal körbefutott a templom oldalsó és hátsó homlokzatán. A szentkerület falfestményeletei között szintén találtunk olyan ábrázolásokat, amelyek Bacchushoz kötődnek. Ezeknek a párhuzamát a Pompeii-beli szentély porticusából ismerjük: egy festett, burjánzó növényi inda, amelyen párdúc ugrik át. A párdúc Bacchus kísérő állata, miként a szőlőinda is az ő szimbolikájához tartozik. Ez az indamotívum párdúcábrázolás nélkül 2007–2008-ban Szombathelyen az Iseum ásatásán előkerült freskótöredékeken szintén megtalálható. 2009-ben a szentély ásatásának utolsó mozzanatai között a pódiumtemplom északi oldalán nyitott kutatóárokából egy kisméretű bronz párdúcszobrocska töredéke került elő (4. kép).

Érdekes még kitérnünk az Amor és Psyche-történet egy Apuleius által leírt részletére. Psyche, akinek szépsége versenyre kelt Venuséval, az istennő büntetéseként soha nem találkozhatott halandó férjtel. Psyche ezért szeretteit hátrahagyva úgy döntött, hogy egy magas szikláról a mélybe ugrik. Ám mielőtt halálra zúzta volna magát a köveken, felkapta őt Zephyros, a szélisten, és egy olyan dimenzióba emelte, ahol megismerhette a szerelmét, Amort. Ez a világ, ahová Psyche került, tulajdonképpen egy köztes tér: halandó testvérei még meglátogathatták, de már egy isten palotájában lakott. Zephyros segítette őt át a létszférák, a földi és égi élet határán. Feltehetően Zephyrost és Boreast ábrázolták Savaria Isis-szentélyének homlokzati gerendáján (5. kép), mely a szentélybe vezető lépcső feletti oszlopokon volt elhelyezve. Ily módon a szentélybe lépők mindig áthaladtak az ennek alsó lapján megjelenő szélistenek alatt. Ezek az ég középpontja felé fújó istenségek jelölték ki a létszférák határát.

Az Iseum kutatását 1955-től vezető régész, Szentlélek Tihamér feltételezése szerint ez az ábrázolás egy Venus-szoborcsoporthoz mellékalakjaként állt a savariai szentélyben. Tudjuk, hogy Pompeii Iseumában is volt egy Venus-szobor, ami bizonyítja az Isis-tisztelet szoros kapcsolatát más istenségek tiszteletével. A hívők valószínűleg Isis, illetve a szentélyben megjelenített Venus oltalmát kérték ügyes-bajos szerelmi dolgaikban. A már említett Pompeii-beli Isis-szentélyben a központi épület hátsó falában egy koszorúval díszített szoborfülkében egy Bacchus-szobor is állt. Éppen ezért Savaria Iseumában is érdemes keresnünk Bacchusszal kapcsolatos szimbólumokat. A pódiumtemplom homlokzati architrávját egy kratérből két irányba futó szőlőinda-motívummal díszítették, amely minden bizony-

3. kép. Amor és Psyche szobortöredék
(Tárczy Tamás felvétele)

A szentély „földi” küszöbét vélhetően a herculaneumi falfestményen ábrázoltakhoz hasonló Sphinx Augusták őrizték. Savariában eddig két nekik szentelt oltár került elő.

Apuleius fogadalmához híven csak körbeírhatta azt, ami beavatásakor történt vele a szentélyben: „...Elmondanám, de elmondanom nem szabad, megtudhatnád, de meghallanod nem szabad. A szentségtörő kíváncsiságodért bűnhődést vonnának magukra a fülek és a nyelvek egyaránt.” Néhány szimbólum ennek ellenére értelmezhető: „... a halál határán jártam, Proserpina küszöbét tapostam...” Eszerint a beavatottnak el kellett jutnia az élet és halál küszöbére.

A XI. fejezet felvonulási jelenetének végén ezt olvashatjuk: „a főpap és azok, akik az istenszobrokat vitték, meg azok,

4. kép. Párducszobrocska Savaria Isis-szentélyéből
(Magyar Vivien felvétele)

akiket már régebben beavattak a tiszteletreméltó titokba, bevonultak az Istennő szentélyébe, és szertartásosan elhelyezték a megszólalásig hű szobrokat.” Ezek szerint a központi szentélyben, így a savariai szentélyben is, a kultuszszobron kívül meghatározott helye volt a többi istenábrázolásnak is. Egész biztosan a legfelsőbb szentélyről van szó, mert oda csak a beavatottak léphettek be. Az istenalakok a beavatás éjszakáján újra szerepet kaptak: „...odajárultam az alvilági istenek és az égi istenek színe elé, és színről színre imádtam őket...” Apuleius említést tesz arról, hogy a beavatás másnapjának reggelén, amikor a *toga olympiacát* viseli, már felszentelték 12 talárban. A reggel a napisten öltözetében éri, tehát napkeltekor a Nap jelmezét viseli. Feltehetőleg a 12 talár, melyet a beavatási szertartás éjjelén meghatározott ideig kellett viselnie, az állatövi jegyek szimbólumait jelentette meg, miközben a zodiákuson „körbejárva” végigment az „összes elemeken”.

Savaria Iseumában a tekintélyes méretű pódiumtemplomnak csak az alapfalai maradtak ránk, a Kr. u. 4. századi viszsabontott állapotukban. Ennek alapján viszonylag kevés in-

5. kép. Szélisztenek ábrázolása az Iseum homlokzati gerendáján
(Hódi Attila felvétele)

formációval rendelkezünk a beavatások helyszínét illetően. A szentély alatti épületrész méreteiből arra következtetünk, hogy altemplomként szolgálhatott a kultuszcsелеkmények egyik lehetséges helyszíneként. A kutatás már korábban is a pannoniai Isis-vallás központjaként tartotta számon a savariai Iseumot. A központi funkció miatt feltételezhető, hogy itt Osiris misztériumaiba történő beavatások is zajlottak, ahogy ezt Mráv Zsolt a scarbantiai Iseum esetében felvetette.

Az Isis-kultusszal kapcsolatos ünnepi eseményekről tanúskodik a Tóth István által publikált Moderatus-bázis, melynek egyik oldalán Harpocrates ábrázolása alatt egy sakálmaszk látható. Ezt az istenábrázolást az Apuleius által igen részletesen leírt körmenet egyik főszereplőjeként lehet azonosítani: „Itt jó a szörnyű Anubis, lelkek túlvilágra kísérője...” Ugyanennek a köemléknek a másik oldalán látható egy koszorúábrázolás (6. kép), amelyet az ókori szerző munkájában többféle jelzővel is illet. A számár Lucius emberré való visszaváltozásának kulcsa maga Isis koszorúja, amely az új élet, az újjászületés szimbóluma. Fontos szót ejteni arról, hogy a töredékes Moderatus-bázis rekonstrukciója jelenleg Mráv Zsolt szakmai írá-

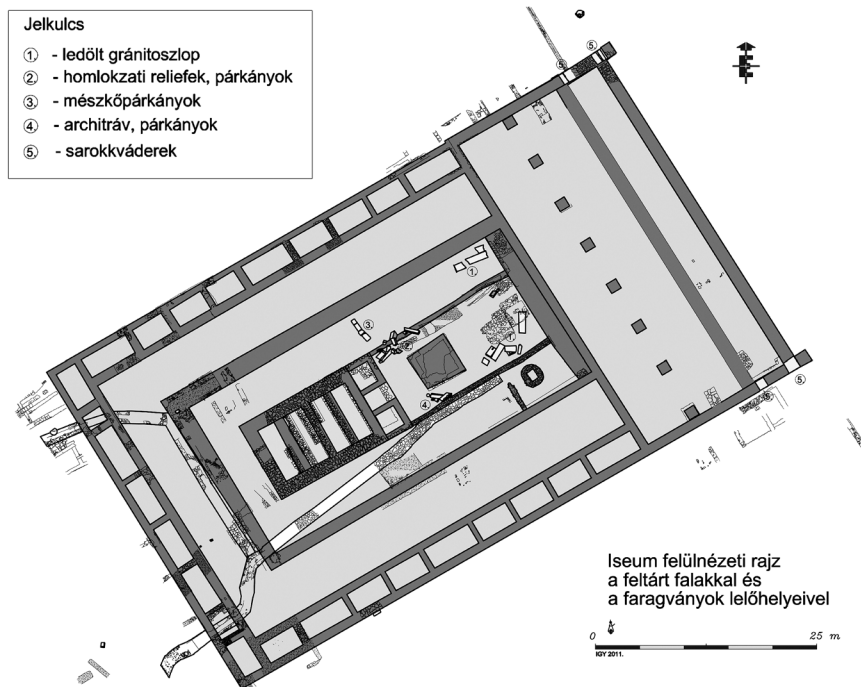
6. kép. Sakál-, maszk- és koszorúábrázolás a Moderatus-bázison (Dabasi András felvétele)

nyításával zajlik. A köemlék felső részén látható lábfej alapján Tóth István már korábban azt feltételezte, hogy ez egy szobor maradványa lehet. A munka során a faragvány tetején látható csapolásnyomok segítségével egy stilizált *aediculában* álló istenalakot rekonstruálnak a szakemberek.

Tóth István tanulmányának megjelenése óta az Iseum nyugati területének modern régészeti módszerekkel történő kiter-

jedtebb kutatása sok új információt hozott. Néhány adat egyértelműen kapcsolható a *Metamorphoses* egy-egy megfelelő részletéhez. Apuleiusnál szerepel, hogy Lucius még a beavatása előtt „házat bérelt a templom területén belül, és ott rendezte be ideiglenes otthonát”. Az Iseummal kapcsolatban már Szentlélek Tihamér kutatásának idején ismeretes volt, hogy a központi szentélytől északra és délre egy-egy cellasornak ne-

vezett helyiségsor húzódik (7. kép). Az említett nyugati terület 2002-ben induló kutatása pontosan feltérképezte és bizonyította a cellasor meglétét a nyugati oldalon is. Tóth István feltételezése alapján ezek az épületrészek az ókori szerző által említett funkciónak felelnek meg, azaz a szentélyben való alvásra, *incubatio*ra használták őket. A pompeii Iseum épületrészeinek elrendezése alapján feltételezhető, hogy a szentélyhez Savariában is csatlakoztak külső közösségi és más funkciójú helyiségek, mint Pompeiiben az úgynevezett *ecclesasterion*. Tudjuk azt, hogy az Iseum északnyugati sarkánál lévő külső épület nagyon sokáig, a Kr. u. 4. század második feléig biztosan létezett. A jó minőségű terrazzopadlóval ellátott helyiség törmelékes feltöltésében több faragott épületelem, illetve nagy mennyiségű freskótöredék feküdt. A falfestmények egy része Kurovszky Zsófia és Harsányi Eszter szakértői véleménye szerint egy dongaboltozatos igényesen díszített

7. kép. Az Iseum alaprajza 2010-ben (Sosztarits Ottó és Isztin Gyula munkája)

8. kép. Márványszobor töredéke (Magyar Vivien felvétele)

mennyezethez tartozott. Valószínűleg ez az épületrész, amely a szentély temenosfalához kapcsolódott, egy ma még pontosan nem tisztázott funkciójú, de az Iseumhoz tartozó terem része volt. Az elpusztult épület falfestményes feltöltésében egy bronzcsengő (*tinntinnabulum*) került elő, amely ugyan nem egyértelműen az Isis-kultuszhoz kötődő emlék, de elképzelhető a szentélyben való használata.

Érdekes felhívni a figyelmet egy körülbelül egyharmad életnagyságú márványszobor töredékére, amely az istennő szentélyétől délre látott napvilágot. Ez egy hosszú ruhát viselő álló alak lába (8. kép); a szobor egy papot vagy valamely istenséget ábrázolt. Ez a templomban álló kultuszszobrok egyike lehetett, mint az a márvány Sarapis-fej (9. kép), amely az Iseum előtt haladó Borostyánkőút feletti törmelékből került elő Szentlélek Tihamér ásatásán.

3. Szertartásokra utaló egyéb tárgyi leletanyag

Apuleius leírásából tudjuk, hogy az Isis-körmenetben résztvevő „férfiak, nők nagy tömege lámpával, fáklyával, viaszgyertyával és egyéb fajta mesterséges fénnel hódolt az égi csillagok ősanyjának”. Az ásatások során talált mécses-töredékek közül említést érdemel néhány különleges darab. Az egyik egy Ammon-Jupitert ábrázoló mécses, a másik kettő pedig az asztrális szimbólumok miatt figyelemre méltó. Sol Napisten és Luna Holdistennő alakját láthatjuk a discussukon. Ezek a mécses típusok más környezetben is előfordulhatnak, a mi esetünkben azonban maga a lelőhely, azaz az Isis-szentély miatt fontosak. A szentély ásatásai során több területen kerültek elő műhelytevékenységre utaló nyomok. Számunkra a legérdekesebb az az ólomból készült *lumula*, amelyet a nyugati temenos külső részén találtunk. Ez a próbadarab arra utal, hogy szakrális vonatkozású vagy bajelhárító funkcióval bíró tárgyakat is készítettek a szentély közelében. Az említett hold alakú függőt egy olyan régészeti jelenségben találtuk, amelyben a szentély talán legfontosabb *isiacus*-ábrázolásait hordozó falfestmény anyaga feküdt. Az első kultuszhoz köthető freskótöredéken az istennő *sistruma* látható (10. kép).

9. kép. Márvány Sarapis-fej (Tárczy Tamás felvétele)

10. kép. Sistrumot ábrázoló falfestménytöredék (Sosztarits Ottó felvétele)

A már többször említett körmenetben felvonuló papságról Apuleius így ír: „A magasztos vallásnak ezen földi csillagai bronz, ezüst és arany csörgettyűikkel élesen csendülő csilingelésre zendítenek.” Ugyanabból a régészeti jelenségből több mint 100 lánnyi freskótöredéket tártunk fel. A precíz restaurátori munka eredményeképpen a páratlan falfestményeletből több, egyértelműen az Isis-kultuszhoz kapcsolódó ábrázolást is rekonstruáltak a szakemberek. Feltételezhetően egy ajtóbélletben állhattak azok a freskórészletek, melyek életnagyságú Isis-papnőket ábrázolnak (11. kép). Egyikük a jobbában *sistrum*ot tart, bal kezében pedig egy aranyszínű edény látható (12. kép). Apuleius így tudósít minket erről a tárgyról: „...a negyedik az igazságosság jelvényét emelte magasra... ugyancsak ez vitt egy mellformára gömbölyített kis arany edényt, amelyből tejet áldozott.”

11. kép. Isis-papnőt ábrázoló falfestmény a savariai Iseumból (Harsányi Eszter és Kurovszky Zsófia vázlata)

12. kép. Situla ábrázolása az Iseum falfestményén (Kurovszky Zsófia felvétele)

Savaria Isis-szentélyének falfestményei szinte szóról-szóra az apuleiusi szövegben leírtakkal megegyező ábrázolásokat mutatnak. Ha a falfestményeket körmeneti jelenetként értelmezzük, s összevetjük ezt a gazdagon díszített pompeii Isis-szentély *porticus*ából ismert párhuzamával, újabb bizonyítékát találjuk annak, hogy Savariában a mindennapi szertartásokat és a nagy Isis-ünnepeket is méltó környezetben, egy gazdagon díszített szentélyben tartották meg.

Bibliográfia

A felhasznált forrásszöveg:

Apuleius: *Az aranyzsámér*. Fordította Révay József. Magyar Helikon, Budapest, 1971 (Bibliotheca Classica; a fordítás alapja: *Apulei Platonicus Madaurensis Metamorphoseon libri XL*. Ed. R. Helm. Teubner, Lipsiae, 1913).

Kádár Zoltán 2002. „Spincibus Augustis”: *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 25/3, 83–86.

Mezős Tamás 2005. „Recent Facts Regarding the Theoretical Reconstruction of the Iseum in Szombathely”: *Aegyptus et Pannonia* II. Budapest, 111–123.

Mráv Zsolt 2005. „Die Severerzeitliche Fassade des Isis-Heiligtum in Savaria”: *Aegyptus et Pannonia* II. Budapest, 123–157.

Mráv Zsolt – Gabrieli Gabriella 2011. „A scarbantiai Iseum és feliratos emlékei”: *Arrabona* 49/1, 201–238.

Soszarits Ottó 2002. „Topographische und chronologische Problemen des Iseums von Savaria”: *Aegyptus et Pannonia* I. Budapest, 173–174.

Soszarits Ottó 2003. „A savariai Iseum újraindított kutatásáról”: *Ókor* 2/4, 51–55.

Soszarits Ottó 2008. „Az Ízisz-szentély és az egyiptomi eredetű vallásosság emlékei Savariában”: Francesco Tiradritti (szerk.): *Reneszánsz a fáraók Egyiptomában*. Budapest, 129–133 (kat.: 198–207).

Soszarits Ottó 2010. „Evidenzen der Chronologie vom Iseum in Savaria”: *Aegyptus et Pannonia* IV. Budapest, 145–154.

Szentlélek Tihamér 1965. *A szombathelyi Isis-szentély*. Szombathely.

Tóth Endre 2011. *Lapidarium Savariense – Savaria római feliratos emlékei*. Szerkesztette Kiss Péter. *Savaria* 34/2.

Tóth István 1975. „A savariai Iseum keltezésének kérdéséhez (ad CIL III 4150) [Zur Datierung des Iseums von Savaria (ad CIL III 4150)]”: *Vasi Szemle* 29, 560–569.

Tóth István 1978. „Négyalakos szoborbázis a savariai Iseumból (ad CIL III 10908 = RIU 15) [Vierfigürliche Statuenbase aus der Iseum von Savaria]”: *Vasi Szemle* 32, 585–595.

Tóth István 1996–97. „A Savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai”: *Savaria* 23/3, 329–352.

Tóth István 2000. „Apuleius Savariensis”: *Savaria* 25/3, 191–201.